

OSMANLI ARAŐTIRMALARI

XXVI

Neřir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

Misafir Editörler:

Hatice AYNUR - Mehmet KALPAKLI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXVI

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŐOĐLU'na

ARMAĐAN - II

İstanbul - 2005

18.YY.TEZKİRELERİNDE ÖRNEKLENEN MU'AMMÂ VE LUGAZLAR

*Pervin ÇAPAN**

GİRİŞ

Mu'ammâ, kelime olarak, “gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz” anlamlarındadır. Amiye kökünden taf ile bâbında ta'miyeden türetilmiş olan mu'ammâ ism-i mef'ûldür. Ta'miye, “bir şeyi diğer bir şeyde gizlemek, örtmek” mânâsındadır. Buna göre mu'ammâ, gizlenmiş, gizli, örtülü, remizli, anlaşılmaz söz anlamındadır. Kâmus-ı Türkî'de “ta'miye”, “köreltme, kapalı bir surette ve îmâ tarifıyla ifade” şeklinde tanımlanmakta ve mu'ammâ hakkında şöyle denilmektedir: Lugazdan farklı olup başlıca bir isme delâlet eden söz veya mısra ve beyte ıtlâk olunur. Edebiyatımızda, bir ismin gizlenmesi şeklinde düzenlenmiş bilmececelere mu'ammâ denilmiştir. Başlangıçta Allah'ın “esmâ-i hüsnâ”sı hakkında düzenlenen mu'ammâlar, sonradan insan isimleri için de yazılmıştır. Mu'ammâ bir bakıma manzum bir oyun, bir bilmece türüdür. Bu bakımdan mu'ammâ yazmak bir şairlik işinden ziyade, bir zekâ ve kabiliyet işidir. Buna benzer bir diğer tür de lugazdır. Ancak lugazın herhangi bir şey hakkında yazılması mümkün iken, muâmmâ sadece insan isimleri için yazılmaktadır.¹

Mu'ammâ ilm-i beyânın bir bahsidir. İlm-i beyân istenilen şeyi vuzuh ile anlatmak gayesini takib eder. Mu'ammâ ise bir insan veya herhangi bir şeyin kendisini değil-çünkü kendisini kasederse lugaz olur- ismini nesir veya nazım içinde gizlemektir. Beyân ilminin içinde mu'ammânın yer alması garib görünebilir. Ancak mu'ammâ gizli olarak anlatmaktır. Bu ise bir acz değil, beyân ma-

* Muğla Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Muğla

¹ Ali Fuat Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.11-12

haretidir. Bu maharet gizlenen şey üzerine gizli ışık verebilmektir. Çünkü mu'ammâ, usûlünü bilenler, zekâ ve intikâl sahibi olanlar tarafından halledilmek için yazılır. Cemiyetin müşterek zekâsına, umûmî ve münteşir dimâğ örfüne uygun olmazsa daima mu'ammâ hâlinde kalır. Halledilmeyen mu'ammâ ise "edebî" mu'ammâ değil, "ebedî" mu'ammâdır. Bunun içindir ki, mu'ammâyı tariften sonra hemen onun zevk-i selîm tarafından beğenilecek, nefret edilmeyecek, insan zekâsının becerikliliğinden dolayı zevk duyuracak şekilde olmasını şart koyarlar.²

Çoğunlukla ikinci ve üçüncü derecede şairlerin eserlerinde rastlanan "mu'ammâ" sanatı bize İran edebiyatından gelmiştir. Mevzu'atü'l-Ulûm mü'elifi; "*Arab edebiyatında bu kadar tedkikat yaptığım hâlde ancak beş mu'ammâ bulabildim. Bunlar da incelik ve güzellikte İran şairlerinin derecelerine erişememişlerdir. Mu'ammâyâ İranlılar fazla ehemmiyet vermişler, çok mu'ammâ yazmışlar ve usullerini tesbit etmişlerdir.*" der.³

Mu'ammânın en feyizli devresi Timur istilâsından sonra XV. ve XVI. asırlarda görülür. Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâyî'nin etrafında toplanan Türk ve İran şairleri "fenn-i mu'ammâ"da büyük incelikler göstermişlerdir. Bu sırada Ali Şîr Nevâyî, Molla Câmî ve Mevlânâ Şehâb'ın bu vadideki eserleri etrafında pek çok eser kaleme alınmıştır. Mu'ammâyâ dair risalelerde en büyük üstad olarak ismi geçen Şerefeddin Ali Yezdî'dir. O'nu XV. ve XVI. asırlarda yaşamış, Abdurrahman Câmî, Alaüddîn-i Şâşî, Mehmed-i Mu'ammâyî, Hacı Hâfız Sa'd, Mehmed Ebu Sa'id, Hacı Ebu'l-Hasan, Seyfi Buhârî, Şerîf, gibi şairler izler. Türk edebiyatında bu sanat XVI. asırda inkişaf etmiştir. Edirneli Emrî Çelebi en büyük üstaddir. Yine XVI. asır şairlerinden Câmî-i Rûm unvânını alan Lâmi'î de, meşhur mu'ammâ üstadı Mîr Hüseyin-i Nişâbûrî'nin Esmâ-ü'l-Hüsnâ'sını şerhetmiştir. Sürûrî Mustafa Efendi'nin de mu'ammâ şerhleri vardır.⁴

Bu yüzyıldan itibaren Fuzûlî, Adnî, Nâbî, Neylî, Sâbit, Kâmî, Kınalı-zâde Ali Efendi, Sümbül-zâde Vehbî, Münîf, Sâlih Çelebi, Fıtnat Hanım, gibi şairler mu'ammâ yazmışlardır.⁵

² Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Mu'ammâ*, İstanbul 1936, s.1

³ Tarlan, *a.g.e.*, Önsöz

⁴ Tarlan, *a.y.*

⁵ Bilkan, *a.g.e.*, s.26

Mu'ammâyı tertib veya hal için Câmî'ye göre üç esaslı "amel" vardır (tahsîlî, tekmîlî, teshîlî). Diğer mü'ellifler buna "tezyîlî" adlı dördüncü bir "amel" ilâve etmişlerdir. Tahsîlî bize mu'ammânın harflerini verir; Tekmîlî bu harfleri eğer dağınık ise toplar, fazlalarını düşürür, yerlerini tayin eder; Teshîlî hal yollarını kolaylaştırmak için gereken işaretleri verir; Tezyîlî de harflerin hareke, sükûn, tahfîf, teşdîd, gibi hâllerini tayin eder.⁶

Bilindiği üzere, tezkirelerdeki tanıtım ve değerlendirmelerin asıl konusu ve hedefi, şairdir. Tezkirecilerin eserlerinin ön sözünde veya yeri geldikçe teyid ettikleri bu hedef, şairlerin ve onların şiirlerinin geçen zamanla unutulup gitmesine engel olmaktadır. Şairler herhangi bir insandan yaratıcı faaliyetleri hasebiyle ayrılan varlıklar oldukları için, tezkirelere alınıp değerlendirilirler, ancak tezkireci için yine de, eserden çok, mü'essir önemlidir. Bu yüzden, tezkirelerde esere bağlı olarak yapılan tanıtımlar, daima şairin edebî şahsiyetiyle birlikte yürür. **Harun Tolasa**, tezkirelerde örnek verme işlemini genel olarak değerlendirdiği bir makalesinde, bu durumu izah ederken; "... örnekler, bizzat kendilerini hedef tutan açık ve doğrudan hiç bir tanıtma, yorum ve değerlendirme olmaksızın ortaya konur. Bu yol, tezkirelerdeki örnekleme işleminin en genel ve soyut şekli olup şairin eserinden daha çok, onun şairliğinin tanıtılması, daha doğrusu şair olduğunun kanıtının verilmesi havasını taşır. Bu örnekler verilmeden önce, şairin şiirle ilgili faaliyetlerinden veya şairlik gücünden, ya da şiirinin özellik ve değerinden, verilen örneklerle hiçbir bağlantıya girilmeden, soyut ve genel bir biçimde söz edilir."⁷ demektedir.

Tezkirelerde eser üzerine yapılan tanıtma ve değerlendirmelerin büyük bir bölümü genel ve soyut çerçevedeki yorumlar görünümündedir. Tezkireci, şairin hangi eserinde, hangi şartlarda, hangi edebî ve estetik unsurdan hareketle bu değerlendirmeleri yaptığını, çoğunlukla söylemez. Şairin edebî şahsiyetiyle birlikte yürütülen tanıtımlarda ise eserin türü ve varsa adı kesin olarak belirtilir. Çoğunlukla olmasa bile, tezkirelerde yer alan bu kabil tanıtımlar, bize edebiyat tarihi açısından olduğu kadar, edebî şekil ve türlerin gelişimi ve işleyişi yönünden de mühim bilgiler verir.

⁶ Tarlan, a.g.e., s.2

⁷ Harun Tolasa, "Şair Tezkirelerinde Örnek Verme İşlemi", *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi I*, İzmir 1980, s.203

Bu bilgilerin ışığında, bu makalede, söz konusu değerlendirmelere katılmakla birlikte, bir edebî tür olarak, 18.yy. tezkirelerinden dördünde (Safâyî, Sâlim, Râmiz ve Esrâr Dede Tezkireleri) tesbit edilen, şairlerin edebî şahsiyetleri çerçevesinde örneklenen ve edebî bir tür olarak karşımıza çıkan, mu'ammâ ve lugazların sunulduğunda farklılaşan noktalara dikkat çekilecektir.⁸

Makalede incelenen tezkirelerde, biyografisi kaydedilen bazı şairlerin bu türe karşı olan ilgileri, meşguliyet durum ve dereceleri üzerine bilgiler bulunmaktadır. Bu şairlerden bazıları sadece, mu'ammâ ile ilgili teorik eserleri, Farsça'dan Türkçe'ye tercüme yoluyla kazandırmaları açısından tanıtılırken, bazıları mu'ammâ tertip etmede gösterdikleri yaratıcılık bakımından ön plâna çıkarılmışlardır. Herhangi bir mu'ammânın halli ise tezkireci tarafından, şairin zekâ gücünü ortaya koyan ehemmiyetli bir unsur olarak sunulmaktadır. Çünkü mu'ammâ ve lugazlar, diğer şiir türlerinden farklı olarak, tezkireci için şairin şiir bilgisi, teknik ve teorisinin yanı sıra, zihin ve zekâ gücünün kıvraklığını da işaret etmektedir.

Safâyî Tezkiresi'nde biyografisini kaydettiği 13 şairin mu'ammâ ve lugaz vadisindeki verimlerinden bahsetmiştir. Genel ve soyut çerçevedeki bu tanıtların, yer yer açılım kazandığı örnekler de vardır. Sırasıyla bakacak olursak: Eşref için; "... Molla Câmî'nin mu'ammâda Risâle-i Sûgrâ'sını şerh edip..." (29 b) dedikten sonra, şairden örneklediği metinlerin arasına bir mu'ammâyı da eklemiştir.

Mu'ammâ Be-nâm-ı Hüsn

Zülf-i sünbül bize hattın dişlerin dürr-i Aden

Hoş yaraşmış rûy-ı hûb sünbül ü taraf-ı çemen (30 a);

Bahâyî Efendi için; "... Bu mu'ammâ dahi mûmâ-ileyhün âsârındandır katı güzel ve bin mu'ammâya bedeldir.

⁸ Not: Bu makalede örneklenen metinler için bk. Pervin Aynagöz, *Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâ'idü'l-Eş'âr)*, *İnceleme-Metin-İndeks, I-II*, LXXXVI+1-698 s., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1988; Adnan İnce, *Sâlim Tezkiresi, II C.*, XXXII+825 s., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi DTCE., Ankara 1977; Sadık Erdem, *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı, İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994, 401 s.; İlhan Genç, *Esrar Dede, Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevlevîyye*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2000, CCII, (2)+596 s.

Mu'ammâ Be-nâm*Seversen sev dilâ âlemde bir nev-reste mahdûmu**Ki ana şâmil ola ta vâhidun ke'l-elfin⁹ mefhûmu (34 a)*

Safâyî **Sırrî**, **Şerîf**, **Şehdî**, **Itrî** ve **Künhî**'nin “fenn-i mu'ammâ”da gösterdikleri başarıyı, bu konuda “sâhib-i nâm u nişân” oldukları şeklindeki genel bir ifadeyle dikkatlere sunar.

Sırrî için; “... Fenn-i mu'ammâda sâhib-i nâm u nişân olmağla Zekî nâmuna nazm eylediği

*Sihhate nâ'il olurdu gayrı cân-ı nâ-tüvân**Alsalar a'zâ-yı rekden bir iki üç katre kân (126 b)*

Şerîf için; “... Fenn-i mu'ammâda dahi sâhib-i nâm u nişân olmağla Handî nâm mu'ammâsıdır.

*Efser-i hüsvi kordum benim olsa serine**O sipâhî-beççenin gitdi külâhı yerine (142 a);*

Şehdî maddesinde yer alan ve “Kelb Ali” için düzenlenmiş mu'ammânın hazırlanış şekli ve çözümü bir anekdot aracılığıyla aktarılmıştır.

“...Mu'ammâ Be-nâm-ı Kelb Ali*Gül ki ber bâlâ numâyed serv nâ-peydâ şeved**Ser-nuvişt-i bülbülân ber pâ-yı gül peydâ şeved¹⁰*

Bu ismin diyâr-ı Acem'de Şi'î mezheb surh-serân miyânında suyû'ı var iken Rûm'da bî-hasebi'l-iktizâ mu'ammâ olup işâ'atına bâdî budur ki merhûm u mağfûrun leh huld-âşiyân Sultân Ahmed Hân-ı Sâni zamânında Basra havâlisinde olan Aryan eşkiyâsının istilâsıyla Mânî nâmında bir Arab harb ü darb ile kal'a-i mezbûru istishâb edip şâh-ı Acem-i şehinşâh-ı cihâna ızhâr-ı muhâlesât-ı gayret-keşî ile tahlîs ü güşâde edip dergâh-ı âlem-penâh-ı pâdişâhiye miftâhın firistâde kıldıkda bir pîl-i peççe-i bî-mu'âdil ve birkaç esb-i ablak-nümâyiş gerden-bend-i hamâ'il ve bir iki kişi zürmend-i şâh-ber-şâh-ı acâibü'l-heyâkil ve üstürân-ı surh-mûy-ı şîrîn-şemâ'il ve

⁹ Bine benzeyen bir gibi.

¹⁰ Gül ki, yükseklik üzerinde görünür, servi görünmez. Bülbülün alın yazısı gülün ayağı üzerinde ortaya çıkar.

kâliçe-hâ-yı münakkaş ve serâ-perde-hâ-yı merz-keş ve nice tuhaf nevâdir-i dil-keş-i pîş-keş ile gelen elçi-i kâmrânın nâmı Kelb Ali Hân olup merkûm erbâb-ı dâniş ü irfândan haylice bir zarîf-i harîf-i nüktedân olmağın şu'arâ-yı Rûm'dan ba'zılar varıp görüşdükde alâ tarîkü'l-imtihân ebyât-ı müşkilât-ı Urffî'den dermiyân ve fenn-i mu'ammâda yedd-i tûlâ sâhibi olduğun i'lân ile tefâhürden hâlî ol-mamağla şâ'ir-i mezbûr bu mu'ammâyı inşâd ve pîş-i nihâd eyle-dikde azmâyış-i tab' ile kavâ'id-i mu'ammâ üzre bâlânın arabîsi âlf ve servden murâd elif olduğun zâhir ve âlînin elifi nâ-peydâ olacak Ali kalıp mısra'-ı evvelde istihrâcı ancak Kel Ali hâsıl olmağın mısra'-ı sânde olan ser-nüvişt-i bülbülânı ser-güzeşt ü ser-encâm ma'nâsına sarf eylemekle bu mu'ammâ ancak Kel Ali nâmınadır noksânı nümâyândır deyü mu'arazaya başladıkda be hey hânım kâ'ide-i intikâd üzre ser-nüvişt-i bülbülândan murâd harf-i bâdır pây-ı kelde peydâ oldukda kelb olur siz hayâl-i ma'nevîsine zâhib olup kâ'ide-i intikâda mürâ'at buyurmamışsınız deyü cevâb verdikde ziyâde istihsân u nevâziş eylemiştir. (147 a-147 b)

İtrî ise mu'ammâdaki başarısından dolayı, IV. Mehmed'in takdirine mazhar olmuş, bu vesile ile İstanbul esirciler kethüdâlığını talep etmiş ve vefatına kadar bu görevde kalmıştır.

"...Fenn-i mu'ammâda dahi sâhib-i nâm u nişân olmağla pâdişâh-ı ve'l-imbân Sultân Muhammed Hân-ı Râbî hazretlerinin meclis-i hümayûnlarına dâhil olup ma'rifeti pesendîde-i pâdişâhî olmağla İstanbul'un esirciler kethüdâlığını arzuhâl etmekle hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûn ile teveccüh ü ihsân buyurulup vefâtına dek zabt edip kendüye medâr-ı ma'îşet olup bin yüz yigirmi iki se-nesinde mâye-i hayât-ı râhatü'l-ervâh olan rûh-ı revânî âlem-i evce azîmet etmiştir. (185a-185b)

Künhî için; "...Recep nâmuna dediği mu'ammâdır.

*Bulunca dervişin manendi bir lü'lü-yi hâsü'l-hâs
Getirdi büsbütün deryânın altın üstüne gavvâs*

(242 a)

Safâyî, “fenn-i lugaz”da başarı gösteren şairler olarak **Sâbit**, **Rahîmî**, **Râzî**, **Reşîd**, **Sırrî**, **Şûrî**, **Şehdî** ve **Ferdî**'yi gösterir. Örneklerden önce, lugazda gizlenen nesneyi bildirme yolunu tercih etmiştir. Bunlar kalem, rahle, yâdest (lâdes), kovan, tavla, mum, hamam ve ilik-düğme üzerinedir.

Sâbit için; “...*Fenn-i lugazda dahi mâhir olmağla nazm eylediği kalem lugazı budur:*

*Ol ne kuşdur ki ağı karesi var
Boynu kertik başında yâresi var*

*Bir karış kaddi var mücevvîfdir
Kahvecik nûş eder mükeyyîfdir*

*Gerçi şekl-i salâhda görünüür
Görse bir ak sâdeli sürünüür*

*Pâk-dâmen elinden âh eyler
Çok beyâzın yüzün siyâh eyler*

*Oldu mânend-i murg-ı dest-âmûz
Çelebiler elindedir şeb ü rûz*

*Sokulur başlasa tek ü pûyâ
Bir müdevver şikâf-ı pür-mûya*

*Olucak sahn-ı maksada vâsıl
Gâh hâric olur gehi dâhil*

*İş bitince o mâye-i tarabı
Destmâli ile siler çeledi*

*Vasfını yazdı tâze bilmecedir
Kalem-i nazm-ı pâki silmecedir*

(50 a)

Rahîmî için; “... *Fenn-i lugazda dahi mâhir olmağla bu rahle lugazı anındır.*

*Nedir ol iki dâne karındaşlar
Hem enîs hem celîs ayakdaşlar*

*Mühhehîd iken bular ammâ
Vaz'ı sûretde biri birine lâ*

*Nûr-ı Kur'ân ile derûnları pür
İşleri hep salâh u takvâdur*

*Mu'tekîf olur bular ekser
Zikr-i Hakk'a kıyâm eylerler*

*Bunu fetheden ârif ü kâmil
Ola Kur'ân sevâbına nâ'il*

(100 b)

Râzî için; "...Yâdest lugazı anındır.

*Nedür ol turfa bü'l-aceb dellâl
İşi ser-cümle mekr ü hile vü âl*

*El tutuşdursa iki insâna
Biri lâbüd erişe hüsrâna*

*Birini şâd eder birin mahzûn
Biri mesrûrdur biri mağbûn*

*Maskat-ı re'sidir Çatalca velî
Keşmekeş etmeden şikeste belî*

*Bana vasfeyleme o bed-mesti
Hedemi ya küp ola ya desti*

(105 b);

Reşîd için; "... Fenn-i lugazda dahî mâhir olmağla nazm eylediği kovan
lugazı tahrîr olundu.

*Nedir ol turfa kal'a-i zîbâ
Leşkeri lâ yu'addu ve lâ yuhsâ ¹¹*

*Cevfi gerd ü gubârdan ârî
Var derûnunda nâle vü zârî*

¹¹ "Ne sayılır, ne de hesâba gelir."

*Yâl ü bâli yerinde bir mahbûb
Niş-i âzârı da anun mergûb*

*Ana ibret gözüyle bir hoş bak
Var derûnunda nice tâk u revâk*

*Kaçmak isterse olamaz pûyân
Yetişir hâsılı o şahsı kovan*

(110 a);

Sırrî için; "...Fenn-i lugazda dahi mâhir olmağla nazm eylediği tavla lugazıdır.

*Nedir ol gülşen-i anber-nümâ gâyetde zîbâdır
Bahâristân nihâlistân ile mânend-i mînâdır*

*Var iken bâğbânı hoş musâhib mustalahlardır
Lisânı yokdur ancak Fûrs ile Türkî'de gûyâdır*

*İki hemdem gelip seyrân eder geh geh o gülşende
Rumûz-ı bâğbânı fehm eyle her biri dâîdâr*

*On eksik çil değildir gerçe kim bir murgânı ol bâğın
Uçup konsa sadâsı herbirinin ra'd-âsâdır*

*Ne kuşlar kondurur fenn-i lugazda seyr edün Sırrî
Kaçan erbâb-ı tab'a arz olsa zevk-bahşâdır*

(127 a);

Şûrî için; "... Fenn-i lugazda dahi mâhir olmağla nazm eylediği şem' lugazıdır.

*Ol nedir kim hilkatı bir pîç ü tâb
Nefret eyler ülfetinden âfitâb*

*Mâlik olur ana bây u fakîr
Ömrü kaddî gibi olmuşdur kasîr*

*Eğnine giymiş firâvân pîrehen
Yine üryân görünür ol sîm-ten*

*Bir nihâl-i tâzedir kim bâr-ver
Gâh olur hem-riştesi verir semer*

*Rûz-ı şeb anın libâsıdır gıdâ
Hem gıdâ eyler libâsın dâ'imâ*

*İkisi cem olsa anın fi'l-mesel
Şekl-i zammâ ki olur lâbüd bedel*

*Cismi Hızr-âsâ anın zulmet-nişîn
Farkı mir'ât-ı Sikenderveş talîn*

*Kim bu sırrı hall ederse Şûriyâ
Ma'rifet mülküne şâh olsa sezâ*

(140 a-140 b);

Şehdî için; "... Fenn-i lugazda mâhir olmağla nazm eylediği hammâm lugazıdır.

*Nedir ol hankâh-ı âmed ü refî
Der-i dervâzesi be-penç ü be-heft*

*Ana kim girse şâd u hürrem olur
Terk edip mâ-sivâyı bî-gam olur*

*Olur âzâde-ser ferîhü'l-bâl
Baş açık sîne çâk bir abdâl*

*Halvetîler içinde nâm-âver
Şeyhî Mûsâ-yı Eş'erî derler*

*Vücûdu hâlinde gâh olup üryân
Depesinden çıkarmış âhı hemân*

*Kimisi keşf-ger-i zûr-âver
Birbirin eylemekde zîr ü zeber*

*Nicesi pîç ü tâb ile dil germ
Nice ser-keşleri edermiş nerm*

(146 a-146 b);

Ferdî için; "... Mezbûrun nazm eylediği ilik-düğme lugazıdır.

*Nedir ol gülle-i sagîr ü acîb
Ola dâ'im Boğaz Hisâr'a karîb*

*Tirevîyü'l-asldır ol ekser
Ki Harîrî deyü tahallus eder*

*Fem-i nâdidevâr serinde delik
Yediği rûz u şeb kemiksiz ilik*

*Gâhi açılmağa komaz yâri
Öldürür kaydı âşık-ı zârî*

*Öte yakalıdır o ehl-i yemîn
Solak olmaz olursa şâha karîn*

*Bilirim vasfını bana ögme
Cürmü de var ise söğüp dögme*

(224 b)

Sâlim Efendi de Tezkiresi'nde, biyografilerini kaydettiği sadece beş şairin muâmmâ, lugaz söyleme ve bunları şerh etmedeki ustalıklarını, kendine mahsus üslûbuyla nakleder.

Bunlardan İshak Efendi'nin bu türlerdeki başarısı, onun şair yaratılışındaki temizlikte saklıdır. Sâlim İshak Efendi'yi şahsiyet itibarıyla erişilmez, örneklediği üç lugazını da eşsiz olarak niteler. **İshak Efendi** için; "... *semt-i mu'ammâda ve lugazda tabî'at-ı pâkları âlem-gîrdir. Bu elgâz-ı bî-hemtâ ol zât-ı vâlânındır.*

Lugaz

*Nedür ol murg-ı lâne-sâz-ı kadem
Kafesinde mesîresi âlem*

*Geşt eder kevni yok per ü bâli
Gâh olur âşiyânesi hâli*

*Lîk oldukda lânesinden dûr
Anı külliyyen eylemez mehcûr*

*Olmaz asla cihânda kimseye râm
Anı sayda bulunmadı bir dâm*

*Dâm u tedbîr ile ele girmez
Lîk kovsan dahi yine gitmez*

*Ger gelip vakti eylese pervâz
Gelmez asla ne hadd olunsa niyâz*

*Bü'l-acebdir o tâ'ir-i çâlâk
Şâdî vü hüsnü etmede idrâk*

*Hazz eder dem-be-dem letâfetden
Nefret eyler hemîşe gîlzetden*

*Sanma vahşî o tâlib-i ünsî
Oldur âlemde mahrem-i kudsî*

*Gerçi herkesle âşinâ vü sadûk
Lîk anı cihânda görmüş yok*

*Gûyiyâ ol Mesîh-i âlemdir
Çâh-ı âb-ı hayât-ı pür-demdir*

*Zâtdır cevher-i girân-kıymet
Zîb-bahş-ı hızâne-i hikmet*

*Anı derk idemez ukûl u fühûm
İsmi ma'lûm cismi nâ-ma'lûm*

*Bunu hall edene eder İshâk
Kebş-i cânın fedâya şed-i nitâk*

(28 a-28 b)

ve lehu

*Nedîr ol gevher-i gencîne-i irfân u hüner
Zîver-i tâc-ı mübâhât-ı benî-nev-i beşer*

*Zîb-i gencîne-dildir o letâfet hilkat
Kıymet olmaz ana nakdîne-i âlem yek-ser*

*Nûrunun mihr-i felek zerre-i nâçîzi değil
Dürr-i zâtına göre oldu hazef-pâre güher*

(29 a) *Sanma bir şâh-ı serîr-efken-i hikmetdür kim
Dâd-bahşende-i kevn olmada her şâm u seher*

*Tâb-ı derrâkine reşk etmede akl-ı evvel
Zihn-i vekkâdına pervâne gibi çarh döner*

*Öyle şâhenşeh-i iklîm-i fetânet ki anın
On vezir olmadadır kubbe-nişîni ekser*

*Harem-i hâsına olmuş beşi anın hâdim
Beşi hâricde umûrun görüp oldu çâker*

*Her biri eylemegin adl ile re'y u tedbîr
Mülketi buldu nizâm oldu sipeh ana zafer*

*Çâr rütbeyle ederler o şehi gâhi yâd
Geh verür her biri dünyâyâ hemîşe zîver*

*Şâh-ı dâna-dil ü kâmil-reviş ü kâr-âmûz
Kim cihân anın içün oldu mükellef yek-ser*

*Müşkilimdir bu lugaz hallin eden yârâna
Olurum ben dahi İshâk misâli çâker*

ve lehu

*Nedir ol pîr-i kühen-sâl ki ekser giceler
Keşf ile âlem-i dünyâyı bütün seyr eyler*

*Gerçi tenvîr-i derûn eylemeğe sa'y-i mezîd
Saf-dil olmamağın olmada noksânı bedîd*

*Oldu meşhûr on iki ismile bî-kâl ü kîl
Nâmun etmekde her ay başı olunca tebdîl*

*Geşt eder sûy-be-sû cümle bilâdı bî-reyb
Şehr-i Siroz'da eyler giderek kendini gayb*

(s.166-168)

Ahmed-i Diğer'in lugaz söylemedeki başarısı ve şöhretini değerlendirirken, onun söylediği lugazları halletmenin güçlüğünden bahseder. Sâlim, onun söylediği Arapça bir lugaza, İstanbul'da zekâsının kıvraklığıyla tanınan Habeşî-zâde Efendi lakaplı bir şahsın söylediği cevap nitelikli Arapça bir şerhi kaydetmiştir. **Ahmed-i Diğer** için; "... *Bu lugaz vâfir zamân bunların olmak üzere şehri İstanbul'un suhan-şinâsân-ı miyânında deverân eyleyip çok kimesneler cevâbına tasaddî ve vech-i hafâsından keşf-i nikâb etmeğe ta'addî eyleyip hatta asrımızın güzîde zurâfasından olan Habeşî-zâde Efendi buna bu vech üzere tesvîd-i cevâb-nâme-i hall-i eşkâl eyleyip şöhre-i emsâl olmuşlardır. Cevâb-ı Habeşî-zâde (Arapça metin)*"

Bu metni Türkçe olarak ifade edecek olursak: "*Ey ileri gelenlerin gözü, sen güneşsin! Ufuk her gün senden ışıklanır. Sözü tatlı, mânâsı ince akıl cevherini lugaz olarak saçtın! Nazarlardan yüce âyetlerle sana sığınırım, zira nazarın gerçek olduğundan söz etmişsin.*"

Ahmed-i Diğer'in emsalsiz kıvrak zekâsının ürünü olan bir mu'ammâda ise Eyyûb ismini, "pây-ı ankebût" lafzına gizlediği ve bu yoldaki şöhreti ifade edilmiştir. Sâlim'in şairin mu'ammâ ve lugazdaki başarısını, subjektif bakış açısı yanında, sosyal ve kültürel çevrenin takdirleriyle izah etmesi, tezkirelere has tenkid geleneğinin edebî muhitlere yönelen boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. "...*Ve mu'ammâda dahi zihn-i nakkâdları bî-nazîr olup pây-ı ankebût lafzından bi-tarîkı't-tahlîl Eyyûb ismine mu'ammâ eyledikleri şahid-i müdde'âdır.* (44 b, s.202)

Tezkirelerde vefat kaydı, şairin kimliği içinde söz konusu edilen en mühim unsurlardandır. Şairin nerede, ne zaman, ne şekilde ve hangi şartlarda vefat ettiği, son durumu, nereye gömüldüğü gibi hususlar mutlaka nakledilir. Tezkireciler bu bilgiyi en doğru kaynaklara dayandırmaya gayret ederler. Çoğunlukla genel ifade kalıpları arasına hapsedilen bu bilgi, bazı tezkirecilerde farklı söyleyişlerle karşımıza çıkar.¹² Sâlim'de sadece bir örnekte şairin vefatı, devir şairlerince kaleme alınan tarih şiirlerinin yanında, oğlu Kâmî Mehmed Efendi'nin söylediği bir mu'ammâ ve bu muâmmânın çözümüyle birlikte dikatlere sunulmuştur.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Pervin Çapan, "Biyografik ve Edebî Bir Değer Olarak 18. yy. Tezkirelerinde Vefat Kaydı", *Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, (1997), s.208-221

İbrâhim Gülşenî için, "... vefâtına şuarâ-yı zamân târîh-gûyân olup hatta bu cerîdede kaf harbinde evsâf-ı celîleleri keşîde-i silk-i tahrîr olan mütercem-i mezkûrun mahdûm-ı necâbet- mersûmları Kâmî mahlas nâdire-i zamân mecmu'â-i devrân Mehmed Efendi dahi intikâllerine bu târîh-i mu'ammâ-gûneyi sebt ü tahrîr eylemişlerdir.

Târîh-i Mu'ammâ-gûne

Pîr-i rûşen-dil ü dervîş-nihâd İbrâhim
İntikâl eyleyicek derd ile giryân oldum
Âh-ı pey-der-peyi mir'ât-ı derûnumda görüp
Âkıbet iki gözüm yaş ile tolup buldum

Ve tarîk-i istihrâcî dahi budur ki iki def a lafz-ı âh (ol) ki pey-der-pey ol'a tasarruf ile âh'ın (ol) peyi ki hâ'dır. (Io) Der-pey olunca ool (beşbinbeş yüzonbir) olur. Mir'ât-ı zamirde aks olunca Iloo (binyüzellibeş) olur. Gözler tolunca II.. (binyüz) olmak üzere tasarruf olunmuşdur. (46 a-47 b, s.205-206)

Sâlim, Tezkire'sinin Reşîd maddesinde örnek olarak verdiği **kovan** lugazını ise, bu makalede daha önce örneklendiği şekliyle, Safâyî'den aynen aktarmıştır. Buna rağmen, Tezkire'sinin bir kaç yerinde yaptığı gibi, bu maddede de, "Latîfe" başlığı altında kâtiplik mesleğine mensup olan Sâfâyî'nin, tezkire yazmış olmasını bir haddi aşma meselesi olarak gördüğünü ima eden ve eserin tertip tarzına yönelik, aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan kaçınmaz.

Reşîd için; "Latîfe: Asrımızda tertîb-i tezkiretî's-şu'arâ eyleyen Safâyî'nin utrufetü'l-istigrâb olan tertîb-i nâ-mürettebü'l-ebvâbında mütercem-i sâlifî'z-zikrin rûz-nâmçe-i hâlin takrîr etdiği mahalde bu lugazı kitâbet ve tastîr (musra')..."

"... lugaz semtinde dahi güftârı hûbdur. Bu nev-lugaz-ı hoş-âyende-ta'bir ol şâ'ir-i sâf zamîrin zâde-i tab'-ı halâvet-pezîrlerindendir.

Lugaz

Nedir ol turfa kalâ-i zîbâ
Leşkeri lâ-yü'ad ve lâ-yuhsâ¹³

¹³ "Ne sayılır, ne hesâba gelir."

*Cevfi gerd ü gubârdan ârf
Var derûnunda nâle vü zârî*

*Yâl ü bâli yerinde bir mahbûb
Niş-i âzârî da anın mergûb*

*Ana ibret gözüyle bir hoş bak
Var derûnunda nice tâk u revâk*

*Kaçmak isterse olamaz pûyân
Yetişür hâsılı o şahsı kovan*

(103 a, s.352)

Sâlim Mâdih'in eserine dair yaptığı tanıtımda, şairin mürettep bir divanı bulunmadığını, buna karşılık dağınık hâldeki mu'ammâlarının bir divan hacminde olduğunu ifade etmiştir.

Mâdih için, "... egerçi müretteb ü müctemi' Dîvân'ı eyâdî-i nâsda mefkûddur. Fe-ammâ ceste ceste olan âsârı husûsân mu'ammeyâtı bir yere cem' olsa bir dîvân olacak kadar güftârî bî-minnet mevcûddur.

Mu'ammeyât

Be-nâm-ı Sâlih

*Olup sahbâ-yı nâz u işve her birerine mestâne
Sunar nâ-çâr çeşm-i mesti dâmân-ı dil ü câna
ve lehu*

Be-nâm-ı Sâlih ü Mesîh

*Şumurden nakd-i cân be-her duhân tekrâr nâçâr est¹⁴
ve lehu*

Be-nâm-ı Hüsâm

*Ruhun pür-tâb u germ etdi o şuhun neş'e-i bâde
Harâretten arak-rîz oldu zülf-i semen-sâde
ve lehu*

Be-nâm-ı Sâlih

*Kebûdî câme giyip eğnine o serv-i sehîf
Mehin derûn-ı sehâb oldu sanki câygehi* (202 a, s.609-610);

¹⁴ "Ağzın, carun kıymetini tekrar tekrar dile getirmesi kaçınılmazdır."

Râmiz de Âdâb-ı Zurafâ adlı tezkiresinde, sırasıyla üç şairin biyografisinde, mu'ammâ ve lugazı bir edebî tür olarak değerlendirerek, biyografisini kaydettiği şairlerin, bu türdeki başarılarına dikkat çekmiş, ancak bir örnek vermiştir.

Behçet için; "... husûsâ fenn-i mu'ammâ vü lugazda tab'-ı bâlâları gâyet bî-nazîr bir şâ'ir-i mahmedet-semîr olup.." (15 b, s.43), **Haşmet** için; "... lugaz u mu'ammâda dahi kesb-i maharet etmeleriyle Mehmed ismine olan bu lugazları işâret olundu.

*Pây-i hamdi hem-ser-i mahbûb kılmağa medâr
Oldı Haşmet bir dürr-i yek-tâ-yı hûrşîd-iştihâr* (27 a, s.79);

Reşîd için; "... fenn-i lugaz u mu'ammâda izhâr-ı mahâret etmiş pâkîze-hayâl bir zât-ı hüceste-hisâl idi." (44 b, s.128);

Esrar Dede, Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye adlı tezkiresinde üç şairin eserine dair tanıtımlarda mu'ammâ ve lugazı söz konusu etmiştir. Esrâr Dede tanıtımlarında, söz konusu şairlerin bu türü söylemedeki başarıları yanında, bunlardan bazılarının bu konuda Farsça teorik eser kaleme aldıklarına, bazı eserleri Türkçe'ye tercüme veya şerh ettiklerine, ayrıca pek çok muâmmâ ve lugaza sahip olduklarına dikkat çekerek, sadece bir lugaz örneği kaydetmiştir.

Derviş Zihnî-i Necef-zâde için, "... Türkî ve Fârisî eş'ârı ve mu'ammeyât-ı bî-şumârı ve fenn-i mûsikîde sıyt-ı iştihârı olup..." (44 b, s.205); **Abdülvehhâb Hemedânî** için; "... te'lifât-ı celîlelerinden Mîr Hüseyinün Mu'ammeyât'ını şerh-i bî-nazîr eyleyip ve Fârisiyyü'l-ibâre Nevâ-yı Hurûs ve Sîrât-ı Müstakîm ve Mu'ammeyât-ı Esmâ'ü'l-Hüsna nâm kitâbları vardır. (76 a, s.340); **Fânî Dede** için; "... fenn-i lugazda mahâret-i tab'ları olup ez-ân cümle bu lugazları gâyet latîf vâkı' olmuştur. Lugaz

*Ol nedir kim anda âlem nakş olur
Geh bozulur geh yazılır bî-karar*

*Her neyi kim ister isen anda var
Ger temâşâ ise maksûd anda var*

*Ger dilersen Hakkı dahi anda bul
Feth olur anda visâle râh-ı yâr*

*Kim bunu feth eyler ise Fâniyâ
Cân u dilden hizmet eyle bende-vâr* (94 a, s.420-421)

Sonuç olarak, bu makalede, 18.yy. edebî tenkid geleneğini yansıtan dört tezkirede örnek verme işlemi içinde yer alan ve Klâsik Türk edebiyatına has bir edebî tür olan mu'ammâ ve lugaz örneklerinin sunuluş tarzları tesbit edilmiş, bu vesile ile daha önce oluşturulan muâmmâ ve lugaz külliyatına katkı sağlama ve edebî türün, 18.yy.'daki gelişimini takip etme amacı hedeflenmiştir.

Kaynakça

- Aynagöz, Pervin. *Mustafa Safâyi Efendi, Tezkire-i Safâyi (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâ'idü'l-Eş'âr), İnceleme-Metin-İndeks, I-II*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1988.
- Bilkan, Ali Fuat. *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*. Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Çapan, Pervin, "Biyografik ve Edebî Bir Değer Olarak 18. yy. Tezkirelerinde Vefat Kaydı", *Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, (1997), s.208-221
- Erdem, Sadık. *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı, İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks-Sözlük*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.
- Genç, İlhan. Esrar Dede. *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- İnce, Adnan. *Sâlim Tezkiresi*, II C. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi DTCF., Ankara 1977.
- Tarlan, Ali Nihad. *Divan Edebiyatında Mu'ammâ*. İstanbul 1936.
- Tolasa, Harun. "Şair Tezkirelerinde Örnek Verme İşlemi." *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi I*, İzmir 1980, s.199-230